

Πτυχές τῆς Εὐχαριστιακῆς Πνευματολογίας.
Σχόλια με ἀφορμὴ τὴν εὐχαριστιακὴ ἐπίκληση στὶς
Λειτουργίες Βασιλείου τοῦ Μεγάλου
καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου

Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ

Ἡ εὐχαριστιακὴ ἐπίκληση συνιστᾷ τὴν κορύφωση τοῦ Μυστηρίου στὶς Λειτουργίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ προσδίδει τὸν χαρακτήρα τῆς εὐχῆς στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς Θ. Λειτουργίας, στὴν Ἁγία Ἀναφορά¹. Ὁρος, ὁ ὁποῖος σημαίνει «κάλεσμα», ἡ ἐπίκληση εἶναι τὸ αἶτημα πρὸς τὸ Θεὸ Πατέρα νὰ ἀποστείλει τὸ Πνεῦμα Του στοὺς πιστοὺς, ὥστε νὰ τοὺς παράσχει τὶς πνευματικὲς δωρεὲς τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τῆς αἰωνίου ζωῆς, ἀλλὰ καὶ στὰ Τίμια Δῶρα, ὥστε νὰ καθαγιαστοῦν σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. Στὴν εὐχαριστιακὴ παράδοση τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ἐπίκληση ὀλοκληρῶνει τὴν ἐνότητα τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς, τῶν ἰδρυτικῶν λόγων καὶ τῆς ἀναμνήσεως. Ὅπως σημειώνει ὁ π. Ἀ. Σμέμαν, «ἡ ἐπίκληση εἶναι ἡ ἀνακεφαλαίωση τῆς θείας Λειτουργίας διὰ τῆς μετουσιώσεως τῶν Τιμίων Δώρων»².

Τὸ θέμα τῆς ἐπικλήσεως διαπνέει ὀλόκληρη τὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία τῆς Ἀνατολῆς, γι' αὐτὸ καὶ κατέχει ἐξέχουσα θέση στὰ κείμενα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ στὴ σχετικὴ θεολογικὴ βιβλιογραφία³. Τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναλυθοῦν, εἶναι ἔργα δύο συγγραφέων καὶ πνευματικῶν διδασκά-

1. Πρὸβλ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ Π. (Μητρο. Τυρολόης καὶ Σερεντίου), *Ὁ καθαγιασμός τῶν Δώρων τῆς Θείας Εὐχαριστίας κατὰ τὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 13.

2. SCHMEMANN A., *L' Eucharistie, Sacrement du Royaume*, coll. L' Échelle de Jacob, Paris, Ymca- Press/ O.E.I.L., 1985, σ. 236.

3. Ὅπως ὀρθῶς τονίζει ὁ J.W. TYRER, ὁ ὄρος «ἐπίκλησις» εἶναι ὁ σημαντικότερος γιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς, ὅταν αὐτοὶ ἀναφέρονται στὴ Θ. Εὐχαριστία [*The Meaning of ἐπίκλησις*], *Journal of Theological Studies* 25 (1924), σσ. 139-150].

λων τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Οἱ Λειτουργίες, τὶς ὁποῖες συνέγραψαν, ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικούς λειτουργικούς τύπους: τὸν ἀντιοχειανὸ καὶ τὸν ἀλεξανδρινὸ. Μία προσεκτικὴ μελέτη τῆς ἐπικλητικῆς ὁρολογίας τῶν ἐν λόγῳ κειμένων θὰ ἐπιτρέψει νὰ ὑπεισέλθουμε στὴ θεολογία τῆς ἐπικλήσεως καί, ἐπομένως, στὴν εὐχαριστιακὴ Πνευματολογία.

1. Ἡ ἐπίκληση τοῦ Μ. Βασιλείου στὴν ὁμώνυμη κοπτικὴ καὶ βυζαντινὴ Λειτουργία

Ἡ ἑλληνικὴ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου τελεῖται δέκα φορές κατ' ἔτος στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Δὲν θὰ θίξουμε ἐδῶ τὸ θέμα τῆς γνησιότητας τῶν δύο κειμένων. Διάφορες μελέτες κατέδειξαν ὅτι τὸ κοπτικὸ κείμενο ἀποτελεῖ ἀρχαιότερη μορφή τοῦ βυζαντινοῦ, ἀλλὰ ὅτι καὶ τὰ δύο εἶναι ἔργα τοῦ Μ. Βασιλείου, μὲ τὸ βυζαντινὸ νὰ ἀποτελεῖ θεολογικὴ ἐπεξεργασία τοῦ κοπτικοῦ⁴.

α) Τὰ κείμενα⁵

Κοπτικὴ ἐπίκληση Μ. Βασιλείου

Ὁ ἱερεὺς λέγει ἐν ἑαυτῷ· Καὶ δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμέν σε φιλόνητο, ἀγαθέ, κύριε, ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ ἀνάξιοι δοῦλοι σου, καὶ προσκυνοῦμέν σε, εὐδοκίᾳ τῆς σῆς ἀγαθότητος, ἐλθεῖν τὸ πνεῦμά σου τὸ ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς τοὺς δούλους σου, καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενά σου δῶρα ταῦτα, καὶ ἀγιάσαι καὶ ἀναδείξαι ἅγια ἁγίων.

4. Οἱ σημαντικότερες μελέτες ἐπὶ τοῦ θέματος εἶναι, γιὰ μὲν τὸ βυζαντινὸ κείμενο τοῦ Μ. Βασιλείου οἱ τῶν Α. RAES [«L' authenticité de la liturgie byzantine de saint Basile», *Revue des Études Byzantines* 16 (1958), σσ. 158-161] καὶ Η. ENGBERDING [«Das anaphorische Fürbittegebete der Basiliusliturgie», *Oriens Christianus* 47 (1963), σσ. 18-37], γιὰ δὲ τὸ κοπτικὸ οἱ τῶν J. DORESSE - E. LANNE [Un témoin archaïque de la liturgie copte de saint Basile, Louvain 1960 (Bibliothèque de Muséon 47)] καὶ Α. RAES [«Un nouveau document de la liturgie de S. Basile», *Orientalia Christiana Periodica* 26 (1960), σσ. 401-411]. Βλ. σύνοψη τῶν ἀπόψεων τῶν ἐπιστημόνων στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ ROSHDI WASSEF BEHMAN DOUS, *Ἡ ἀλεξανδρινὴ Θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου κατὰ τὴν κοπτικὴ παράδοση (κοπτικὴ ἔκδοση)*, Θεσσαλονίκη 1997 (ἀνέκδοτη).

5. Ἔκδ. κειμένων ὑπὸ Α. HÄNGGI - I. PAHL, *Prex eucharistica*, Friburg, Éditions Universitaires, 1968, σσ. 236-239 (βυζαντινὸ κείμενο) καὶ 352-353 (κοπτικὸ κείμενο) [collection *Spicilegium Friburgense* 12].

Ὁ Διάκονος λέγει· Πρόσχωμεν.

Ὁ λαὸς λέγει· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς ἐκφωνήσει· Καὶ ποιήσῃ τὸν μὲν ἄρτον γίνεσθαι εἰς τὸ ἅγιον σῶμα, αὐτοῦ τοῦ κυρίου δὲ καὶ Θεοῦ, καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, καὶ εἰς ζωὴν τὴν αἰώνιον τοῖς ἐξ αὐτοῦ μεταλαμβάνουσιν.

Ὁ λαὸς λέγει· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς λέγει· Τὸ δὲ ποτήριον τοῦτο, τὸ τίμιον αἶμα τὸ τῆς καινῆς διαθήκης αὐτοῦ τοῦ Κυρίου δὲ καὶ Θεοῦ, καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, καὶ εἰς ζωὴν τὴν αἰώνιον τοῖς ἐξ αὐτοῦ μεταλαμβάνουσιν.

Ὁ λαὸς λέγει· Ἀμήν. Κύριε ἐλέησον. γ´.

Ὁ ἱερεὺς· Καὶ καταξίωσον ἡμᾶς δέσποτα μεταλαβεῖν τῶν ἁγίων σου μυστηρίων εἰς ἁγιασμόν ψυχῆς καὶ σώματος καὶ πνεύματος. Ἵνα γινώμεθα ἐν σῶμα καὶ ἐν πνεῦμα, καὶ εὔρωμεν μέρος καὶ κληρον ἔχειν μετὰ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνος εὐαρεστησάντων σοι.

Βυζαντινὴ ἐπίκληση Μ. Βασιλείου

Ὁ ἱερεὺς· Διὰ τοῦτο δέσποτα πανάγιε καὶ ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ ἀνάξιοι δοῦλοί σου οἱ καταξιωθέντες λειτουργεῖν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ, οὐ διὰ τὰς δικαιοσύνας ἡμῶν· οὐ γὰρ ἐποιήσαμεν τι ἀγαθὸν ἐπὶ τῆς γῆς· ἀλλὰ διὰ τὰ ἐλέει σου καὶ τοὺς οἰκτιρμοὺς σου οὓς ἐξέχεας πλουσίως ἐφ' ἡμᾶς θαρροῦντες προσεγγίζομεν τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ καὶ προθέντες τὰ ἀντίτυπα τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου, σοῦ δεόμεθα καὶ σὲ παρακαλοῦμεν ἅγιε ἁγίων, εὐδοκίᾳ τῆς σῆς ἀγαθότητος ἐλθεῖν τὸ Πνεῦμά σου τὸ πανάγιον ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκειμένα δῶρα ταῦτα καὶ εὐλογήσαι αὐτὰ καὶ ἁγιάσαι καὶ ἀναδεῖξαι.

Καὶ σφραγίζει τὰ ἅγια δῶρα γ´ λέγων· τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον αὐτὸ τὸ τίμιον σῶμα τοῦ κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀμήν.

Τὸ δὲ ποτήριον τοῦτο αὐτὸ τὸ τίμιον αἶμα τοῦ κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀμήν. Τὸ ἐκχυθὲν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Ἀμήν.

Ἡμᾶς δὲ πάντας τοὺς ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου μετέχοντας ἐνώσαι ἀλλήλοις εἰς ἐνὸς Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν καὶ μηδένα ἡμῶν εἰς κρίμα ἢ εἰς κατάκριμα ποιῆσαι μετασχεῖν τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου, ἀλλ' ἵνα εὔρωμεν ἔλεον καὶ χάριν μετὰ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων, προπατόρων, πατέρων, πατριαρχῶν, ἀποστόλων, κηρύκων, εὐαγγελιστῶν, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, διδασκάλων καὶ παντὸς πνεύματος δικαίου ἐν πίστει τετελειωμένου.

Μία σύντομη σύγκριση τῶν δύο κειμένων καταδεικνύει ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐπίκληση εἶναι θεολογικῶς ἐκτενέστερη⁶. Ἐνῶ στὴν κοπτική ἐπίκληση περιέχεται σύντομο αἶτημα πρὸς καθαγιασμό καί, ἐν συνεχείᾳ, ἀναφέρονται οἱ καρποὶ τῆς Θ. Μεταλήψεως καὶ τὰ αἰτήματα γιὰ τὴν Ἐκκλησία, ἡ βυζαντινὴ ἐπίκληση ἀναπτύσσει τὸ θέμα τῆς ἀναξιότητος ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, ὅπου παρατίθενται τὰ «ἀντίτυπα» τοῦ Σώματος καὶ τοῦ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ καὶ στὴν ὀρολογία περὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν Τιμίων Δώρων, ἡ βυζαντινὴ ἐπίκληση ἐμφανίζει περισσότερη ἀκρίβεια. Στὴν κοπτική ἐπίκληση, ἀφ' ἑτέρου, εἶναι σαφές ὅτι τὸ κείμενο ὁλοκληρώνεται στὸ *ἀγιαῶσαι καὶ ἀναδείξαι ἅγια ἁγίων*, ἐφ' ὅσον τὸ *Καὶ ποιήση...* ἀποτελεῖ πλεονασμό. Γνωρίζουμε, ἄλλωστε, ὅτι τὸ τελευταῖο αὐτὸ τμήμα ἀπουσιάζει σὲ ἀνάλογες κοπτικὲς ἐπικλήσεις⁷.

β) Ἡ ἀναξιότητα μπροστὰ στὸ Μυστήριο

Ἐνα πρῶτο θέμα, κοινὸ στὶς δύο βασιλειανὲς ἐπικλήσεις, εἶναι τὸ τῆς ἀναξιότητος τῶν ἱερουργούντων στὴ Θ. Λειτουργία⁸, οἱ ὅποιοι ἐκφράζουν τὸ φόβο μήπως ἡ ἀναξιότητά τους ἐμποδίσει τὴν κάθοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὰ Τίμια Δῶρα καὶ στὸ λαό. Τὸ θέμα αὐτὸ τῆς ἀναξιότητος λειτουργεῖ ὡς εἰσαγωγή στὸ ἐπικλητικὸ τμήμα⁹. Ἡ συγκεκριμένη ἔννοια ἐντάσσεται στὴν ἀποφατικὴ εὐχαριστιακὴ θεολογία, τὴν ὁποία διετύπωσαν οἱ καππαδόκες πατέρες στὰ πλαίσια τοῦ ἀγῶνα τους ἐναντίον τῶν Ἀνομοίων¹⁰.

6. Περὶ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν δύο ἐπικλήσεων, βλ. καὶ ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Λειτουργικοὶ Τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, Ἀθῆναι 1961, σσ. 77-78.

7. Βλ. περισσότερα ἐν ΒΟΤΤΕ Β., «L' épiclesse dans les liturgies syriennes orientales», *Sacris Erudiri* 6 (1954), σσ. 56-63.

8. Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, βλ. καὶ GELSINGER M.G.H., «The Epiclesis in the Liturgy of Saint Basil», *The Eastern Churches Quarterly* 10 (1953-54), σσ. 243-248.

9. Τὸ ἴδιο θέμα ἐπισημαίνεται στὰ *Κεφάλαια κατ' ἐπιτομήν*, ροβ', τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅπου ἀναπτύσσεται τὸ θέμα τοῦ φόβου καὶ τῆς εὐλάβειας τοῦ πιστοῦ, ὅταν πρόκειται νὰ μεταλάβει (PG 31, 1196C).

10. Ὅπως σημειώνει ὁ J.A. JUNGSMANN, «ὁ ἀπόηχος αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα ἠχοῦσε ἕως τοὺς θόλους τῶν θυσιαστηρίων καὶ μέσα στὶς εὐχὲς τῆς Θ. Εὐχαριστίας» (*Missarum Sollemnia*, vol. I, Paris 1956, σ. 66). Περὶ τοῦ ἀγῶνα αὐτοῦ, βλ. Β. BOBRINSKOY, «Liturgie et ecclésiologie trinitaire de saint Basile», coll. *Lex Orandi* 47, Paris 1970, σ. 213 καὶ M.J. LUBATSCHIVSKYJ, «Das heiligen Basilius liturgischer Kampf gegen den Arianismus. Ein Beitrag zur Textgeschichte der Basiliusliturgie», *Zeitschrift für Katholische Theologie* 66 (1942), σσ. 20-38.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Μ. Βασιλείος προσπαθεῖ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία μέσα ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία¹¹. Ἡ ἴδια ἔκφραση ἀναξιοῦτητας μαρτυρεῖται στοὺς Κύριλλο Ἱεροσολύμων¹², Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας¹³, Γρηγόριο Θεολόγο¹⁴ καὶ Ἱ. Χρυσόστομο¹⁵. Τὸ ἴδιο μαρτυρεῖται στὴ Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου¹⁶, τὴ βασικὴ αὐτὴ πηγὴ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων¹⁷, ἡ ὁποία ἐπηρέασε τὴν Ἀντιόχεια κατὰ τοὺς 4ο καὶ 5ο αἰ¹⁸. Ἀλλὰ καὶ στὴ Συρία τοῦ 5ου αἰ. μαρτυρεῖται σὲ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴ Θ. Εὐχαριστία¹⁹, ὅπως ἐπίσης στὴ σημαντικὴ λειτουργικὴ συλλογὴ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (τέλος τοῦ 4ου αἰ.)²⁰. Ἡ βυζαντινὴ ἐπίκληση τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐπομένως, ἐπιβεβαιώνει μίαν ἐνδιαφέρουσα παράδοση στὸν χῶρο τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας.

γ) Τὸ ρῆμα «ἀναδείκνυμι»

Τὸ ρῆμα «ἀναδείκνυμι» μαρτυρεῖται –ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπίκληση– καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Μ. Βασιλείου: ὁ Ἰησοῦς ἀναφέρεται

11. Πρὸβλ. καὶ Ἱηθικοί λόγοι ΣΤ', 4 (ἀπάνθισμα ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ), PG 32, 1188A-1193A.

12. Κατηχήσεις πρὸς Φωτιζομένους, 6, 29, PG 33 589B.

13. Κατὰ Ἀρειανῶν 11, PG 25, 268A.

14. Ὁμιλία 27, 5, PG 36, 17B.

15. Εἰς τὴν Α' Κορ. 40, 1, PG 61, 348.

16. Σημαντικὲς εἶναι, ἐν προκειμένῳ, οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ C. HARRIS, «Liturgical Silence», ἐν CLARKE W.K.L. - HARRIS C., *Liturgy and Worship*, London 1947, σ. 777.

17. Βλ. σχετικῶς ἐν TARBY A., *La prière eucharistique de l' Eglise de Jérusalem*, Paris 1972, σσ. 147-150 (coll. *Théologie Historique* 17).

18. Πρὸβλ. DIX G., *The Shape of the Liturgy*, Westminster 1952², σ. 176· BRIGHTMAN F.C., *Liturgies Eastern and Western*, t. I., *Eastern Liturgies*, Oxford 1896, σσ. 464ξξ· ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Λειτουργικοὶ Τύποι*, σ. 102.

19. Μελέτη παρόμοιων μαρτυριῶν πραγματοποίησε ὁ G. KHOURIS - SARKIS, «Note sur l' anaphore syriaque de Saint Jacques», *L' Orient Syrien* 5 (1960), σ. 374. Κατὰ τὸν G. DIX (ὅ.π., σ. 481), «τὸ αἶσθημα τοῦ φόβου καὶ τοῦ μυστηρίου, τὸ ὁποῖο ἐχαρακτήριζε τὴ βυζαντινὴ εὐχαριστιακὴ θεολογία, ἔχει τίς ρίζες του στὶς Ἐκκλησίες τῆς Συρίας τοῦ 4ου αἰ.».

20. Πρὸβλ. τὴ φράση ἀπὸ εὐχὴ τῆς Λειτουργίας τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν «... καὶ δὸς φόβῳ φοβεῖσθαί σε...» (ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Κείμενα Λειτουργικῆς*, τεῦχος Γ', *Θεῖα Λειτουργία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 332). Περὶ τοῦ θέματος τοῦ φόβου, ὁ E. BISHOP σημειώνει: «Θὰ ἦταν ἀνεπιθύμητο ἐὰν δὲν ἀποτελοῦσε ἀποκλήμα τῆς βαθεῖας εὐσέβειας, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται στὴν Ἀντιόχεια κατὰ τὸ δεῦτερο ἡμῶν τοῦ 4ου αἰ.» [*Observations on the Liturgy of Narsai. Texts and Studies* VIII (1), 1909, σ. 95].

ὡς ὁ «λαβὼν ἄρτον ἐπὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ καὶ ἀχράντων χειρῶν καὶ ἀναδείξας τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ», ἐνῶ ἡ εὐχὴ ἀπευθύνει πρὸς αὐτὸν τὸ αἶτημα νὰ «ἀναδείξει» τὴν εἰρήνην Του στοὺς μετέχοντας στὴ Θ. Εὐχαριστία. Ἐπομένως, ὁ ὅρος «ἀναδείκνυμι» ἔχει ἰδιαίτερη ἔννοια στὴ βασιλειανὴ Λειτουργία²¹. Στὸ ἔργο του *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ὁ Μ. Βασίλειος χρησιμοποιεῖ τὸ ἴδιο ρῆμα γιὰ νὰ δηλώσει τὸν καθαγιασμό τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ²².

Τὸ ἐν λόγῳ ρῆμα καταχωρίζεται καὶ σὲ διάφορες ἐπικλήσεις τοῦ ἀνατολικοῦ λειτουργικοῦ τύπου: τῶν *Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*²³, τῆς συριακῆς ἀναφορᾶς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων²⁴, τῆς 16ης Μυσταγωγικῆς Κατηχήσεως τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας²⁵ καὶ τῆς Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου²⁶. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος χρησιμοποιεῖ τὸ «ἀναδείκνυμι» γιὰ νὰ δηλώσει τὴν «καθαγιαστικὴ ἀλλοίωση» πού ἐπιφέρει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὅταν ἐνεργεῖ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου²⁷. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας χρησιμοποιεῖ τὸ ρῆμα γιὰ νὰ σημάνει τὴν «ἀνάδειξη» σὲ κάποιο ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα²⁸.

Διαπιστώνουμε, ἐπομένως, ὅτι τὸ ρῆμα «ἀναδείκνυμι» ἐκφράζει ποικίλες ἔννοιες στὴ λειτουργικὴ χρῆση του: «δεικνύω», «διαδηλώνω», «ἀνακηρύσσω», «ἀνυψώνω». Ὁ ὅρος ἀπευθύνεται τόσο πρὸς τοὺς πιστοὺς, ὅσο καὶ πρὸς τὰ Τίμια Δῶρα· ἡ ἀναφορά του, μάλιστα, πρὸς τοὺς πιστοὺς ἔχει μεγαλύτερη ἀμεσότητα ἀπὸ τὴν ἀναφορά του πρὸς τὰ Τίμια Δῶρα. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση τοῦ ρήματος «ἀναδείκνυμι» παραπέμπει στὴ δυναμικὴ ἔννοια τῆς μοναδικῆς θυσίας κατ' ἀναλογία πρὸς τὸ Ἐβρ. 9, 23-28.

Ἡ ὑψωση τοῦ ἄρτου κατὰ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο ἐπαναλαμβάνεται σὲ κάθε Λειτουργία καὶ τὸ ρῆμα «ἀναδείκνυμι» παραπέμπει στὴν ἀνάμνηση αὐτῆς τῆς

21. Εἰδικὴ μελέτη ἀπὸ τὸν Ε. PETERSON, «Die Bedeutung von "anadeiknymi" in die greichischen Liturgien», *Festgabe für Adolf Deissmann*, Tübingen 1939, σσ. 320-326.

22. Πρὸβλ. *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 27, ἔκδ. Β. PRUCHE, *Sources Chrétiennes* 17bis, σ. 480 (15-16).

23. *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*, VII, 25/ VIII, 12.

24. Ἐκδ. Α. RAES, *Anaphorae Syriacae*, Roma 1939, vol. I, σ. 219.

25. Ἐκδ. R. TONNEAU - R. DEVRESSE, *Les homélies cathéchétiques de Théodore de Mopsueste*, Città del Vaticano 1949, σ. 533 (coll. *Studi e Testi* 145).

26. Ἐκδ. F.E. BRIGHTMAN, ὄπ.π., σ. 51.

27. *Ὁμιλία 41 εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, PG 36, 448.

28. *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, I, III, 17.

υψώσεως. Ἐφόσον ὁ ὄρος ἀπευθύνεται καὶ πρὸς τοὺς πιστοὺς, ἡ μελέτη του ἐπιβεβαιώνει τὸν εὐχαριστιακὸ καθαγιασμὸ τῶν Δώρων καὶ τοῦ λαοῦ σὲ Σῶμα Χριστοῦ.

δ) Τὰ «ἀντίτυπα»

Τὰ «ἀντίτυπα» προεικονίζουν τὸν «τύπο»²⁹. Ὁ ὄρος τῆς βυζαντινῆς ἐπικλήσεως (*προθέντες τὰ ἀντίτυπα τοῦ ἁγίου Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ*) συναντᾶται στὴν Καινὴ Διαθήκη³⁰, ἀλλὰ καὶ στίς Ἀποστολικές Διαταγές ὑπὸ εὐχαριστιακῆ ἔννοια³¹. Ὑπὸ τὴν ἴδια ἔννοια ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων σημειώνει ὅτι οἱ πιστοὶ δὲν μεταλαμβάνουν ἄρτο καὶ οἶνο, ἀλλὰ τὰ «ἀντίτυπα» τοῦ Σώματος καὶ τοῦ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ³², δηλαδή τὰ καθαγιασθέντα Δῶρα. Αὐτὰ τὰ «ἀντίτυπα» τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀποκαλεῖ «θησαυρό»³³.

Ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου «ἀντίτυπα» γνωρίζει ποικιλομορφία χρήσεως σὲ καινοδιαθηκικά καὶ πατερικά κείμενα. Στὴ θεολογία τῆς ἐπικλήσεως, τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στὸ ἐὰν τὰ «ἀντίτυπα» εἶναι ἤδη καθαγιασμένα ἢ ὄχι. Τὸ θέμα συνδέεται μὲ τὴ χρονικὴ στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ, ἀλλὰ στὴ θεολογία τοῦ Μ. Βασιλείου δὲν συναντᾶται τὸ θέμα τῆς «καθορισμένης στιγμῆς» τοῦ καθαγιασμοῦ, ὅπως τέθηκε μεταγενεστέρως μὲ τὴ θεωρία περὶ «Transsubstantiation». Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων ἀναφέρεται στὰ ἤδη καθαγιασμένα «ἀντίτυπα», ἀλλὰ οἱ μεταγενέστεροι βυζαντινοὶ ὑπομνηματιστὲς τῆς Θ. Λειτουργίας ἐγκατέλειψαν τὴ χρήση τοῦ ὄρου. Γι' αὐτὸ ἡ χρήση του ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειο θὰ πρέπει νὰ κατανηθεῖ ὡς γενόμενη ἐντὸς ἐνὸς ἰδιάζοντος θεολογικοῦ πλαισίου.

Σημαντικότερη, πάντως, γιὰ τὸ προκείμενο θέμα εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Ἱ. Δαμασκηνοῦ: *Εἰ δὲ καὶ τινες ἀντίτυπα τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον ἐκάλεσαν, ὡς ὁ θεοφόρος ἔφη Βασίλειος, οὐ μετὰ τὸ*

29. Βλ. JUGIE M., «L' épiclese et le mot "antitype" de la messe de saint Basile», *Echos d' Orient* 9 (1906), σσ. 193-198.

30. Στὸ Ἐβρ. 9, 24 τὸ «ἀντίτυπο» ἔχει τὴν ἔννοια τῆς «εἰκόνας τοῦ αὐθεντικοῦ», ἐνῶ στὸ Α' Πέτρ. 3, 21 ἡ «διάβαση μέσω τοῦ ὕδατος διὰ τῆς κιβωτοῦ» θεωρεῖται «ἀντίτυπο» τοῦ Βαπτίσματος.

31. Ἀποστολικές Διαταγές IV, 14, 7: ... παραδοὺς δὲ ἡμῖν τὰ ἀντίτυπα μυστήρια τοῦ τιμίου σώματος αὐτοῦ καὶ αἵματος...

32. *Μυσταγωγικὲς Κατηχήσεις*, 5, 20, PG 33, 110C.

33. *Λόγος εἰς τὴν ἐαυτοῦ ἀδελφὴν Γοργονίαν*, IH', PG 35, 809C.

ἀγιασθῆναι εἶπον, ἀλλὰ πρὶν ἀγιασθῆναι τὴν προσφορὰν οὕτω καλέσαντες³⁴. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ προφανῶς ἐπεξηγεῖ τὴν ἀποστροφὴ τῆς βασιλειανῆς ἐπικλήσεως περὶ «προθέσεως τῶν ἀντιτύπων» (...καὶ προθέντες τὰ ἀντίτυπα...), ἢ ὅποια ὑποδηλώνει ὅτι τὰ «προτεθέντα ἀντίτυπα» δὲν ἔχουν ἀκόμα καθαγιαστέ³⁵.

Εἶναι, ὅμως, ἀξιοσημείωτο ὅτι καὶ ἡ «προσφορὰ» αὐτὴ ἀποτελεῖ αἰτία ἀγιασμοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς θέσεις τοῦ Ἰ. Δαμασκηνοῦ στὸ παραπάνω κείμενο³⁶. Οἱ θέσεις αὐτὲς ἐπιβεβαιώνουν τὴν εὐχαριστιακὴ πνευματολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅτι δηλαδὴ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐνεργεῖ καὶ ἐπὶ τῶν ἀντιτύπων ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίκληση³⁷.

ε) Ὁ καθαγιασμός καὶ ἡ ἐνότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος

... Ἐλθεῖν τὸ Πνεῦμά σου τὸ πανάγιον ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκειμένα δῶρα ταῦτα. Ἡ ἐπίκληση γιὰ τὸ κάλεσμα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δὲν ἀφορᾷ μόνο στὰ Τίμια Δῶρα. Οὕτως εἰ ἄλλως, στὴν ὀρθόδοξη ἀνατολικὴ Ἐκκλησία τὰ Τίμια Δῶρα δὲν ἀπετέλεσαν ποτὲ τὸ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης λατρείας³⁸. Ὁ καθαγια-

34. Ι. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Ἐκθεσις ὀρθοδόξου πίστεως, ἔκδ. Β. ΚΟΤΤΕΡ, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, vol. 2, Berlin, De Gruyter, 1973, σ. 86 (163) [*Patristische Texte und Studien* 12].

35. Πρόμοια μαρτυρία προέρχεται καὶ ἀπὸ τὴν Ψευδο-μακαριανὴ γραμματεία: ...τὸ ἀντίτυπον τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὁ ἄρτος τῆς εὐχαριστίας, διὰ λόγον ἀγιάζεται καὶ τοῖς πιστῶς καὶ εὐλαβῶς μεταλαμβάνουσιν αὐτός ἐστιν ἡ ζωὴ καὶ αὐτός ἐστι τὸ σῶμα τοῦ κυρίου [Ὁμιλία 64, ἔκδ. Η. ΒΕΡΤΧΟΛΔ, *Makarios/ Symeon Reden und Briefe*, vol. 2, Berlin, Akademie Verlag, 1973, σ. 5(1)].

36. Εἰ γὰρ πάντως ἐνωσίς ἐστι πρὸς Χριστὸν καὶ πρὸς ἀλλήλους, πάντως καὶ πᾶσι τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἡμῖν κατὰ προαίρεσιν ἐνούμεθα· ἐκ προαιρέσεως γὰρ ἡ ἐνωσις αὕτη γίνεται, οὐ χωρὶς τῆς ἡμῶν γνώμης. Ἀντίτυπα δὲ τῶν μελλόντων λέγονται οὐχ ὡς μὴ ὄντα ἀληθῶς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι νῦν μὲν δι' αὐτῶν μετέχομεν τῆς Χριστοῦ θεότητος, τότε δὲ νοητῶς μόνης τῆς θεάς [Στὸ ἴδιο, σ. 86 (180)].

37. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ θέση τοῦ Θεοδοωρήτου Κύρου ὅτι τὰ «ἀντίτυπα» εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ Σῶμα τοῦ Δεσπότη: Εἰ τοίνυν τοῦ ὄντως σώματος ἀντίτυπά ἐστι τὰ θεῖα μυστήρια, σῶμα ἄρα ἐστὶ καὶ νῦν τοῦ δεσπότη τοῦ σώμα, θεῖον μέντοι καὶ δεσποτικὸν σῶμα, οὐκ εἰς θεότητα φύσει μεταβληθέν, ἀλλὰ θείας δόξης ἀναπλασθέν [Ἐραριστής, ἔκδ. G.H. ETTLINGER, Oxford, Clarendon Press, 1975, σ. 151 (23)]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἐπιφάνιος Σαλαμίνοσ ἀποκαλεῖ ὡς «ἀντίτυπα» τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Κυρίου τοὺς ἄρτους καὶ τὸν οἶνο ποῦ προσέφερε ὁ Μελχισεδὲκ στὸν Ἀβραάμ [Πανάριον, ἔκδ. K. HOLL, *Epiphanius, Bände 1-3, Ancoratus und Panarion*, vol. 2, Leipzig, Hinrichs, 1922, σ. 331 (14)].

38. Πρὸβλ. SCHMEMMANN A., ὅπ.π., σ. 250.

σμός συνιστά ένα εύρύτερο γεγονός στην ευχαριστιακή θεολογία της Άνατολης: οί πιστοί καθαγιαίνονται, ώστε να μεταλάβουν τὰ καθαγιασμένα Δῶρα³⁹. Ἡ ἔννοια τῆς ἐπικλήσεως αὐτῆς ἀποτελεῖ, ἐπομένως, εἰσαγωγή στή θεολογία τῆς Μεταλήψεως, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποία οἱ «ἅγιοι» (οἱ πιστοί) καλοῦνται νὰ μεταλάβουν ἀπὸ τὰ «ἅγια» (τὰ καθαγιασμένα Δῶρα).

Ἡ θεολογία τοῦ Μ. Βασιλείου περὶ τοῦ ρόλου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ Μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς πνευματολογίας τῆς Ἀνατολῆς. Στὸ 27ο κεφ. τοῦ *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* ἔργου του γράφει:

Τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καὶ κηρυγμάτων, τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δὲ ἐκ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ παραδεξάμεθα... Τὰ τῆς ἐπικλήσεως ῥήματα ἐπὶ τῇ ἀναδείξει τοῦ ἄρτου τῆς Εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου τῆς εὐλογίας, τίς τῶν ἁγίων ἡμῖν καταλέλοιπεν; ... Οὐκ ἐκ τῆς ἀδημοσιεύτου ταύτης καὶ ἀπορρητου διδασκαλίας, ἣν ἐν ἀπολυπραγμονήτῳ καὶ ἀπεριεργάστῳ σιγῇ οἱ πατέρες ἡμῶν ἐφύλαξαν, καλῶς ἐκεῖνο δεδιδαγμένοι, τῶν μυστηρίων τὸ σεμνὸν σιωπῇ διασώζεσθαι; Ἄ γὰρ οὐδὲ ἐποπτεύειν ἔξεστι τοῖς ἀμυήτοις, τούτων πῶς ἂν ἦν εἰκὸς τὴν διδασκαλίαν ἐκθριαμβεύειν ἐν γράμμασιν⁴⁰;

Ὁ Μ. Βασίλειος δὲν διαθέτει γραπτὲς μαρτυρίες περὶ τῆς ἐπικλήσεως καὶ τοῦ ρόλου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς πρὸς τὸν καθαγιασμό τῶν Τιμίων Δώρων. Θεωρεῖ τὴ σχετικὴ θεολογία ὡς διασωθεῖσα κατὰ τρόπο «μυστικὸ» (δηλαδή μέσω προφορικῆς παραδόσεως). Δὲν διευκρινίζει ἂν αὐτὸ ἀποτελεῖ πλεονέκτημα ἢ μειονέκτημα. Ἀποδέχεται τὴ «σιγὴ τοῦ μυστηρίου», διὰ τῆς ὁποίας διδάχθηκε ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εὐρίσκειται στὸ κέντρο τῆς ευχαριστιακῆς θεολογίας.

39. Ὁ τύπος αὐτὸς καθαγιασμοῦ τῶν Τιμίων Δώρων δὲν ἀποτελοῦσε στοιχεῖο μόνο τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες συνιστοῦσε στοιχεῖο ευχαριστιακῆς θεολογίας καὶ στὴν Ἐκκλησίαν τῆς Δύσεως (BISHOP W.C., «The Primitive Form of Consecration of the Holy Eucharist», *The Church Quarterly Review* 66, 1908, σσ. 385-404). Ὅπως ὀρθῶς ἐπισημαίνει ὁ H.W. FRERE, ὁ τύπος αὐτὸς «εἶναι ἀρχαῖο λειτουργικὸ στοιχεῖο ὄλων τῶν λειτουργικῶν παραδόσεων τῆς Ἐκκλησίας» (*The Anaphora or Great Eucharistic Prayer*, London 1937, σ. 183). Ἡ διαφοροποίηση τῆς δυτικῆς ευχαριστιακῆς παραδόσεως ὀφείλεται προφανῶς σὲ διαφοροποίηση τῆς πνευματολογίας στὴ δυτικὴ Ἐκκλησία, σὲ σχέση μὲ τὴν πνευματολογία τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως [αὐτὸ ὑποστηρίζει μὲ ἐπιχειρήματα καὶ ὁ G. DIX, «The Origins of the Eiclesis», *Theology* 28 (1934), σσ. 126έξ.]. Αὐτὴν τὴν κοινὴ πνευματολογικὴ παράδοση, πάντως, ἀμφισβητεῖ ὁ A. FORTESCUE [*A Study of the Roman Liturgy* (Appendix II, The Eiclesis), London 1937², σσ. 402-407].

40. *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* 27, 66, *Sources Chrétiennes* 17^{bs}, σσ. 478έξ.

Ἡ ἐνότητα τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς θείας Μεταλήψεως συνιστᾶ βασικὸ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἐπικλήσεως (*Ἡμᾶς δὲ πάντας τοὺς ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου μετέχοντας ἐνώσαι ἀλλήλοις εἰς ἐνὸς Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν*). Τὰ ἐπικλητικὰ κείμενα τῆς Ἀνατολῆς περιέχουν αἰτήματα, ὥστε ἡ Εὐχαριστία νὰ γίνῃ δεκτὴ ἀπὸ τοὺς μετέχοντες «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» καὶ μέσα στὴν ἀναμονὴ τῆς ἐρχόμενης βασιλείας. Τὰ δύο αὐτὰ αἰτήματα ἐκφράζουν τὴν ἐσχατολογικὴ διάσταση τοῦ Μυστηρίου, τὸ ὁποῖο «εἰσέρχεται» στὰ ἔσχατα, ἄν καὶ ἀποκαλύφθηκε στὴν Ἐκκλησία ἐν χρόνῳ⁴¹. Ἡ ἐνότητα πάντων «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» προετοιμάζει τὴν πλήρη ἐνότητα κατὰ τὸν μέλλοντα αἰῶνα.

Στὴ συνάφεια αὐτὴ μποροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τοὺς λόγους τοῦ ἀπ. Παύλου: *οὐ δύναται δὲ ὀφθαλμὸς εἰπεῖν τῇ χειρὶ· χρεῖαν σου οὐκ ἔχω· ἢ ἄλιν ἢ κεφαλὴ τοῖς ποσὶ· χρεῖαν ἡμῶν οὐκ ἔχω* (Α΄ Κορ. 12, 21). Μὲ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ ἀπόστολος ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴ ἐπὶ τῆς ἐνότητος ὄλων τῶν Χριστιανῶν σὲ ἓνα σῶμα, σεβόμενος ἐκ παραλλήλου τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ συμβολὴ τοῦ κάθε μέλους στὴν ἀπάρτιση ὁλοκλήρου τοῦ σώματος.

Ἡ Ἐκκλησία ἐρμήνευσε τὴν παύλεια προτροπὴ στὸ εὐχαριστιακὸ πλαίσιο. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐνεργεῖ τὴν ἐνότητα τῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα ἀγιάζει, ὑπὸ τὴν ἔννοια μιᾶς εὐχαριστιακῆς ἐνότητος ἐντὸς τῆς «θυσίας τῆς αἰνέσεως»⁴²:

Καὶ ἡ γε προσαγομένη δοξολογία παρ' ἡμῶν ἐν τῷ Πνεύματι οὐχὶ τῆς ἐκείνου ἀξίας ὁμολογίαν ἔχει, ἀλλὰ τῆς ἡμετέρας αὐτῶν ἀσθενείας ἐξομολόγησιν· δεικνύοντων, ὅτι οὔτε δοξάσαι ἱκανοὶ ἐσμεν, ἀλλ' ἡ ἱκανότης ἡμῶν ἐν τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ, ἐν ᾧ δυναμωθέντες, τὴν ὑπὲρ ὧν ἐνηργετήθημεν τῷ Θεῷ ἡμῶν εὐχαριστίαν ἀποπληροῦμεν· κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀπὸ κακίας καθαρότητος, ἕτερος ἐτέρῳ πλέον ἢ ἔλαττον τῆς ἐκ τοῦ Πνεύματος βοηθείας μεταλαμβάνοντας, εἰς τὸ προσφέρειν τὰς θυσίας τῆς αἰνέσεως τῷ Θεῷ. Καθ' ἓνα μὲν οὖν τρόπον εὐσεβῶς ἐν Πνεύματι τὴν εὐχαριστίαν ἀποπληροῦμεν⁴³.

Ἡ παράδοση αὐτὴ νὰ ὑμνεῖται ὁ Θεὸς ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι εἶναι σύμμορφη τῆς εὐσεβείας ἔναντι τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Ἡ ἐνότητά μας μὲ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι ἐνότητα εὐχαριστιακὴ, τὸ δὲ Πνεῦμα συγκροτεῖ τὴν Εὐχαριστία μας. Τοιοῦτοτρόπως, σύμφωνα μὲ τὴν πνευματολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μᾶς ἐνώνει ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ, ἐνῶ ταυτοχρόνως τὸ ἴδιο Πνεῦμα συνιστᾶ τὴν πληρότητα τῆς Εὐχαριστίας.

41. Βλ. SCHMEMANN A., *L' Eucharistie*, σ. 251.

42. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* 26, 61, *Sources Chrétiennes* 17bis, σ. 468 (35-37).

43. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* 26, 63, *Sources Chrétiennes* 17bis, σ. 474 (23-29).

Ἡ κοινωνία τῶν πιστῶν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι δὲν εἶναι μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ εἶναι ὁ μόνος καὶ οὐσιαστικὸς τρόπος ἐνόητας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Στὶς ἐπικλήσεις τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ «κοινωνία τοῦ Πνεύματος» ἔχει ἰδιάζουσα καὶ ἀποκλειστικὴ ἔννοια, ἡ ὁποία δὲν μαρτυρεῖται σὲ ἄλλη εὐχαριστιακὴ προσευχή. Ὁ ὄρος «κοινωνία», ὁ ὁποῖος στὴ θεολογία τοῦ Μ. Ἀθανασίου χρησιμοποιεῖται περὶ τῆς σχέσεως τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, μαρτυρεῖται στὴν ἐπίκληση ὑπὸ εὐχαριστιακὴ ἔννοια. Ὁ Μ. Βασίλειος υἰοθετεῖ τὸν ὄρο στὰ πλαίσια τῆς τριαδολογίας καὶ τῆς πνευματολογίας του: ἀναγεννημένος διὰ τοῦ Βαπτίσματος, ὁ ἄνθρωπος προσεγγίζει τὸ Θεὸ διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

2. Ἡ ἐπίκληση στὴ Λειτουργία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου

α) Τὸ κείμενο⁴⁴

Ὁ ἱερεὺς λέγει ἐν ἑαυτῷ κλίνας· Αὐτὸς οὖν δέσποτα τῇ σῇ φωνῇ τὰ προκείμενα μεταποίησον· αὐτὸς παρών, τὴν μυστικὴν ταύτην λειτουργίαν κατάρισσον, αὐτὸς ἡμῖν τῆς σῆς λατρείας τὴν μνήμην διάσωσον. Αὐτὸς τὸ πνεῦμά σου τὸ πανάγιον κατάπεμψον, ἵνα ἐπιφοιτήσαν τῇ ἀγία καὶ ἀγαθῇ καὶ ἐνδόξῳ αὐτοῦ παρουσίᾳ ἀγιασῇ καὶ μεταποίησῃ τὰ προκείμενα, τίμια καὶ ἅγια δῶρα ταῦτα, εἰς αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τῆς ἡμετέρας ἀπολυτρώσεως.

Ὁ λαὸς λέγει· Πρόσχωμεν.

Ὁ Διάκονος λέγει· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς ἐκφωνῆσει· Καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον γένηται εἰς τὸ ἅγιον σῶμά σου, τοῦ κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος καὶ παμβασιλέως ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, καὶ εἰς ζωὴν τὴν αἰώνιον τοῖς ἐξ αὐτοῦ μεταλαμβάνουσιν.

44. Πρβλ. HÄNGGI A. - PAHL I., *Prex Eucharistica*, σσ. 364-367. Συνολικὴ μελέτη τῆς Λειτουργίας ἀπὸ τὸν A. GERHARDS, *Die griechische Gregoriusanaphora*, Münster 1984 (coll. *Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen* 65). Οἱ περὶ γνησιότητας ἀπόψεις εἶναι διχασμένες: πρβλ. τὴν τοῦ A. BAUMSTARK, ὁ ὁποῖος δέχεται ὡς συγγραφέα τὸν Γρηγόριο (*Die Chrysostomosliturgie und die syrische Liturgie des Nestorius. Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo*, Roma 1908, σσ. 846-848) καὶ τὴν τοῦ G. DIX, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει κάθε σχέση τοῦ Γρηγορίου μὲ τὴν Λειτουργία (*The Shape of the Liturgy*, Westminster 1952², σ. 547). Ἄλλες ἀπόψεις περὶ τῆς γνησιότητος, βλ. ἐν HANSSSENS M., *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, t. III, σ. 634. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Λειτουργικοὶ Τύποι*, σ. 68.

‘Ο λαός λέγει· Ἀμήν.

‘Ο ἱερεὺς λέγει· Τὸ δὲ ποτήριον τοῦτο, τὸ τίμιόν σου αἶμα, τὸ τῆς καινῆς διαθήκης σου, τοῦ κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος καὶ παμβασιλέως ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν τὴν αἰώνιον τοῖς ἐξ αὐτοῦ μεταλαμβάνουσιν.

‘Ο λαός λέγει· Ἀμήν.

β) Ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁴⁵

Στὴν ἐπίκληση Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου διακρίνεται σαφῶς ἡ ἐπίκληση γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ καθαγιαζόντος Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τῆ συνάφεια μεταξὺ εὐχαριστιακοῦ καθαγιασμοῦ καὶ κοινωνίας.

Τὸ αἶτημα, τὸ ὁποῖο διατυπώνεται, ἀφορᾷ στὴν ἔλευση τοῦ Κυρίου, ὥστε «διὰ τῆς φωνῆς του νὰ μεταποιήσῃ τὰ Δῶρα» καὶ νὰ διασώσῃ στοὺς πιστοὺς «τὴν μνήμη τῆς λατρείας του». Ὁ ἱερέας προσεύχεται μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καί, ἂν καὶ εὐρίσκεται ἀπομονωμένος ἀπὸ αὐτοὺς διὰ τοῦ εἰκονοστασίου, ἀπευθύνει αἰτήματα πρὸς τοὺς ἀφοροῦν. Ὁ λαὸς συμμετέχει στὴν προσευχὴ τοῦ ἱερέα καὶ τὴν «ἐπικυρώνει» μὲ τὶς παρεμβάσεις του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀξιολογηθεῖ ἡ «κλίση» τοῦ σώματος τοῦ ἱερέα, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς στάσεως αὐτῆς διαδηλώνει ὅτι δὲν ἐνεργεῖ ὁ ἴδιος τὸν καθαγιασμό, ἀλλὰ ὅτι ἡ ἱερατικὴ ἐξουσία του συνίσταται στὴ μεσιτεία γιὰ τὴν κάθοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Τὸ θέμα τῆς κοινωνίας ἐπανέρχεται σταθερὰ μετὰ ἀπὸ κάθε αἶτημα γιὰ τὸν καθαγιασμό τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου. Τὸ θέμα αὐτὸ διαδηλώνει τὴν ἀλήθεια ὅτι, τὰ ἤδη καθαγιασθέντα Τίμια Δῶρα εἶναι ἔτοιμα πρὸς Μετάληψη. Στὴ συνάφεια αὐτὴ ὁ ἱερὸς συγγραφέας μνημονεύει τὰ ἀποτελέσματα τῆς Μετάληψης: *εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον τοῖς ἐξ αὐτοῦ μεταλαμβάνουσιν*. Παρόμοια παρεμβολὴ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς Μετάληψης στὸ κείμενο τῆς ἐπικλήσεως εἶναι, συνήθως, ἐξαιρέση.

Ἡ ἐπίκληση τοῦ Γρηγορίου δὲν εἶναι, κατ’ οὐσίαν, ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὸ αἶτημα ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Κύριο, ὥστε νὰ ἀποστείλῃ τὸ Πνεῦμα Του. Συνιστᾷ, ἐπομένως, σχεδὸν μοναδικὴ περιπτώση καὶ ὡς πρὸς τὴν

45. Βλ. σχετικῶς ἐν DE BEAURECUEIL S., «La prière eucharistique dans la liturgie égyptienne de saint Grégoire», *Cahiers Coptes* 7-8 (1954), σσ. 6-10· H. ENGBERDING, «Die Kunstprosa des eucharistischen Hochgebets in der griechischen Gregoriusliturgie», *Festschrift Theodor Klauser*, édit. A. STUIBER - A. HERMANN, coll. *Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband I*, 1964, σσ. 100-111.

ἐπίκληση, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ γεγονός ὅτι ὀλόκληρη ἡ Ἄναφορὰ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Χριστό⁴⁶. Ἐν τούτοις, ἂν καὶ ἡ προσευχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ αἰτήματος πρὸς τὸν Υἱό, ὁ καθαγιασμός τῶν Τιμίων Δώρων ἐνεργεῖται διὰ τοῦ Πνεύματος.

Ἡ ἐπίκληση τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὸν καθαγιασμό τῶν Τιμίων Δώρων μαρτυρεῖται καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Γρηγορίου⁴⁷. Μαρτυρεῖται, ἐπίσης, στὴν ἀλεξανδρινὴ παράδοση (Εὐχολόγιο τοῦ Σεραπίωνος καὶ Λειτουργία τοῦ ἁγίου Μάρκου). Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς ἐπικλήσεως συναντᾶται καὶ σὲ κάποιες αἰθιοπικὲς Ἄναφορές⁴⁸. Ἡ παράδοση αὐτὴ ὀφειλόταν στὸν ἀντιαιρετικὸ ἀγώνα τῆς ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ στὴν προσπάθειά της, ἐναντίον τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως, νὰ ἐνισχύσει τὴν θεολογία περὶ ὁμοουσιότητας τοῦ Υἱοῦ μὲ τὸν Πατέρα⁴⁹. Κατὰ τὴν ἴδια τελολογία, ἄλλωστε, ἐπικράτησε ἀργότερα (καὶ ὀριστικῶς) ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅταν ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας κλήθηκε νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν ὁμοουσιότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μὲ τὰ δύο ἄλλα Πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος⁵⁰.

46. Μία παρόμοια (καὶ μοναδική) μαρτυρία παρέχει ὁ Ὁριγένης, ὅταν μαρτυρεῖ περὶ ἐπικλήσεως «στὸ Θεὸ καὶ στὸν Υἱὸ καὶ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα» [*Ἐρμηνεία στὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή*, VII, 5, ἐκδ. J.A. CRAMER, *Catena Patrum in Novum Testamentum*, V, Oxonii, 1844, σ. 123 (24-26)].

47. Πρβλ. Ἐπιστολὴ 171 (πρὸς Ἀμφιλόχιο), PG 37, 280-281: Ἄλλ' ὃ θεοσεβέστατε, μὴ κατόκει καὶ προσεύχεσθαι καὶ προσεύων ὑπὲρ ἡμῶν, ὅταν λόγῳ καθέλης τὸν Λόγον, ὅταν ἀναμάκτω τομῇ σῶμα καὶ αἷμα τέμνεις δεσποτικόν. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ τοῦ Γρηγορίου δημιουργεῖ ἓνα ἀναπάντητο ἐρώτημα, διότι στὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (τὴν ὁποία ἐκπροσωπεῖ τόσο ὁ ἴδιος, ὅσο καὶ ὁ ἀποδέκτης τῆς Ἐπιστολῆς του Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου) δὲν ὑπάρχει κάποια ἄλλη μαρτυρία περὶ ἐπικλήσεως τοῦ Λόγου.

48. Βλ. HÄNGGI A. - PAHL I., *Prex Eucharistica*, σσ. 144-200.

49. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ R. TAFT, «From Logos to Spirit: on the early History of the Epiclesis», στὸν τόμο (ὑπὸ τὴν ἐκδοτικὴ εὐθύνη τῶν A. HEINZ - H. RENNINGS) *Gratias Agamus: Studien zum eucharistischen Hochgebet. Für Balthasar Fischer*, Freiburg 1992, σσ. 489-502.

50. Ὅπως σημειώνει εὐστοχότατα ὁ J. WORDSWORTH, «It appears...that in various parts of Christendom, up to the fourth century, a Prayer for the advent (ἐπιδημία or *adventus*) of the Second Person of the Trinity upon the Eucharistic oblation took the place afterwards usually assigned to the invocation of the Third Person. How the change took place, and why it has left so little mark on history, we have as yet insufficient means of judging; but it may be certainly concluded that it was connected with the development of the doctrine of the Holy Spirit which was forced upon the Church by Macedonian error» (*Bishop Sarapion's Prayer Book: An Egyptian Sacramentary dated probably about A.D. 350-356*, Hamden 1964, σσ. 47-48).

Ἡ ἀλεξανδρινὴ Λειτουργία, ἐπομένως, θέλησε νὰ τονίσει τὴ θεότητα τοῦ Κυρίου διὰ τῆς μνημονεύσεως κατὰ τὴν ἐπίκληση τῆς θείας Οὐσίας του⁵¹.

Γνωρίζουμε ὅτι κατὰ τὸν 4ο αἰ. ἔλαβαν χώρα πολλές συζητήσεις περὶ τῆς καθαγιαστικῆς δυνάμεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν ἐπίκληση. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἦταν μεταξὺ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἀγωνίστηκαν ἐναντίον τῶν ἀμφισβητούντων τὴ θεότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «Πνευματομάχων»⁵². Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ πηγάζει ἡ ἐπιμονή του στὴ δράση τοῦ Πνεύματος, διὰ τῆς ὁποίας ὀλοκληρώνονται οἱ πιστοὶ μετὰ ἀπὸ τὴν Πεντηκοστή.

γ) Ἡ ἐπίκληση ὡς προέκταση τῆς ἀναμνήσεως

Ἡ ἐπίκληση προεκτείνει τὴν ἀνάμνηση τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἀναλήψεως, ἡ ὁποία διατυπώνεται στὴν εὐχὴ πρὸ τῆς ἐπικλήσεως, διαδηλώνοντας τοιουτοτρόπως τὴν αἰώνια διάσταση τῆς μοναδικῆς θυσίας τοῦ Κυρίου. Κατὰ τὴν ἀνάμνηση, ἡ Ἐκκλησία θυμᾶται καὶ προσφέρει. Κατὰ τὴν ἐπίκληση, ὁ Χριστὸς πραγματώνει τὸ αἶτημα τοῦ ἱερουργοῦντος διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Στὴ Λειτουργία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὁ σύνδεσμος μεταξὺ ἀναμνήσεως καὶ ἐπικλήσεως προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνάμνηση ἀφορᾷ σ' ὀλόκληρο τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὴ Σάρκωση στὴ Δευτέρα Παρουσία. Ὁ Χριστὸς εἶναι διαρκῶς παρών, ὀλοκληρώνοντας τὴν «ἱερουργία» του διὰ τοῦ καθαγιασμοῦ, διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος γίνονται Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. Διὰ τῆς ἐπικλήσεως, αὐτοὶ πὺν πρόκειται νὰ λάβουν τὰ Τίμια Δῶρα γίνονται οἱ ἴδιοι Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. Τὸ Πνεῦμα τοὺς ἐξαγνίζει, τοὺς μεταμορφώνει καὶ τοὺς θεώνει. Κατέρχεται ἐπὶ τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητος, δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ Σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ καρπὸς τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν Δώρων εἶναι, ἐπομένως, ὁ καθαγιασμὸς τῶν πιστῶν, ὅπως ἀποκαλύπτει τὸ «Ἀμήν» τῆς κοινότητος.

Γιὰ ἓνα θεολόγο, ὅπως ὁ Γρηγόριος, τὸ σχέδιον τῆς θείας φιλανθρωπίας εἶναι ἡ ἀνακεφαλαίωση τῶν πάντων στὸ Σαρκοθέεντα Λόγο. Αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα τῆς

51. Εἶναι πιθανή, ἐν προκειμένῳ, μία ἐπίδραση τῆς ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου τῆς Καππαδοκίας. Ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς τάχθηκε ὁ J.H. SRAWLEY (*The Early History of the Liturgy*, Cambridge 1957, σ. 26), ὑποστηρίζοντας ὅτι δὲν μαρτυρεῖται στὴν Ἐκκλησία τῆς Καππαδοκίας ἐπίκληση πρὸς τὸ Χριστό. Κατὰ τὴν ἀποψή του, παρόμοιες ἐπικλήσεις διεσώθησαν μόνο στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ στὸ δέλτα τοῦ Νεῖλου, ἀντικαταστάθηκαν δὲ σύντομα καὶ αὐτὲς ἀπὸ ἐπικλήσεις πρὸς τὸ Ἅγιο Πνεῦμα.

52. Πρὸβλ. Ὁμιλία περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (5ῃ θεολογικῇ ὁμιλίᾳ), PG 36, 136έξ.

ἀναμνήσεως: ὁ Χριστός, «εἰκὼν ἄκτιστος τοῦ Πατρὸς», ἔλαβε σάρκα γιὰ τὴ σωτηρία μας. Στὴν ἐπίκληση, ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ἔνωθεῖ ἐκ νέου μὲ τὸν Λόγο. Ἡ ἰδέα αὐτὴ εἶναι βασικὴ στὴ θεολογία τοῦ Γρηγορίου, γι' αὐτὸ δὲ ἡ κοπικὴ Ἐκκλησία τελεῖ τὴ Λειτουργία αὐτὴ κατὰ τὶς Δεσποτικὲς ἑορτές.

3. Ἐν ἐπιλόγῳ

Α. Ὅπως καταδείχθηκε ἀπὸ τὰ παραπάνω, οἱ Λειτουργίες τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ Βασιλείου χρησιμοποιοῦν –στὴν ἐπίκληση– ὄρους ἐξαιρετικὰ ἰδιαίτερους, ὅπως τὸ «ἀναδεικνυμι» καὶ τὸ «μεταποιεῖν». Σχετικῶς μὲ τὸν καθαγιασμό, ἡ Λειτουργία τοῦ Βασιλείου περιέχει μίαν ἀπλούστερη μορφή, αἰτούμενη νὰ ἁγιαστοῦν τὰ Δῶρα καὶ νὰ γίνουν «ἅγια ἁγίων». Ὁ σκοπὸς τῆς ἐπικλήσεως εἶναι σαφῶς διατυπωμένος: ὁ καθαγιασμός τῶν Δώρων, ἀλλὰ μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς Μεταλήψεως. Ἡ ἐπίκληση τοῦ Γρηγορίου εἶναι λεπτομερέστατη καὶ δέεται νὰ καθαγιαστοῦν τὰ Δῶρα σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ γιὰ τὴ σωτηρία τῶν μεταλαμβάνόντων.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ γενικὴ γραμμὴ, οἱ ἐξελίξεις καὶ τὰ στάδια τῆς ἀποδιδόμενης στὸ Γρηγόριο εὐχαριστιακῆς προσευχῆς εἶναι παρόμοια μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς κοπικῆς ἐπικλήσεως τοῦ Μ. Βασιλείου δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ δύο Λειτουργίες εἶχαν καππαδοκικὴ προέλευση καὶ υἰοθετήθηκαν ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ Ἐκκλησία. Ἐπισημαίνουμε ὁμοιότητες στὶς παρεμβάσεις τοῦ λαοῦ, ἀναφορὲς στὴν ἁγία Γραφή καὶ ἔκφραση τῆς ταπεινώσεως τοῦ ἱερέα κατὰ τὴν ἐπίκληση. Τὰ δύο κείμενα ἀνήκουν στὴν ἴδια πνευματικὴ ἱστορία, ἀλλὰ τὸ καθένα ἐξελίχθηκε ἀναλόγως μὲ τὶς θεολογικὲς παραμέτρους τῶν ἱστορικῶν συγκυριῶν. Πρόκειται περὶ δύο μαρτυριῶν τοῦ εὐχαριστιακοῦ πλοῦτου τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τοῦ τόσο ἀπαραίτητου γιὰ τὴν ἐμβάθυνση στὸ χῶρο τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας.

Β. Ἡ εὐχαριστιακὴ πνευματολογία τῶν ἐν λόγῳ ἐπικλήσεων εἶναι σημαντικότερη, διότι συμβάλλει οὐσιαστικῶς στὴ διαμόρφωση τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιολογίας.

Βασικότερη παράμετρος αὐτῆς τῆς πνευματολογίας εἶναι ἡ καθαγιαστικὴ ἐνότητα τῶν πιστῶν καὶ τῶν προσφερομένων Δώρων. Ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα θεωροῦνται (στὰ κείμενα τῶν συγκεκριμένων ἐπικλήσεων) ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς μοναδικότητος τῆς θυσίας τοῦ Κυρίου. Ὅπως ἐπισημάνθηκε παραπάνω, στὰ ἐν λόγῳ κείμενα συνδέεται ἡ ἀνάμνηση μὲ τὴν ἐπίκληση, δηλαδὴ συνδέεται ἡ παρουσία τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ, μὲ αὐτὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ποὺ συνεχίζει τὸ ἔργο τοῦ Κυρίου στὴν Ἐκκλησία.

Μέσα από τις συγκεκριμένες επικλήσεις, όμως, αναδεικνύεται με ακρίβεια ἡ ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας ὡς Σώματος Χριστοῦ. Τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελοῦν Σῶμα Χριστοῦ διὰ τοῦ καθαγιασμοῦ τους στή Θ. Εὐχαριστία. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ Σῶμα τὸ καθαγιαζόμενο ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στήν Εὐχαριστία. Ἡ ἔννοια τῆς «κοινωνίας» τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Σώματος ὑφίσταται μόνο μέσα ἀπὸ τὴν «κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», δηλαδή τὸν εὐχαριστιακὸ καθαγιασμὸ τῶν πιστῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐπίκληση δὲν περιορίζεται μόνο στή συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή, ἀλλὰ ὡς ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διαπνέει ὁλόκληρη τὴ Θ. Εὐχαριστία.

Ἡ πνευματολογία τῶν ἐν λόγῳ ἐπικλήσεων συμβάλλει καὶ στήν κατανόηση τῆς ἔννοιας τῶν μετεχόντων στήν Εὐχαριστία ὡς «ἀγίων» (*Πρόσχωμεν, τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις*). Οἱ πιστοὶ ἀποκαλοῦνται ὡς «ἅγιοι» ὄχι μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς ἠθικιστικῆς τελειότητος, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἁγιασμοῦ τους διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ διαπίστωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος κατὰ τὴ Θ. Εὐχαριστία, ὅτι *Εἷς Ἅγιος, εἷς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός*, διαδηλώνει τὴν ἀλήθεια τῆς «ἀγιότητος» τῶν πιστῶν ὡς δωρεᾶς τοῦ Πνεύματος. Τὸ εὐχαριστιακὸ Σῶμα ἀποδέχεται τὴ δωρεὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἐπισφράγιση διὰ τοῦ «Ἀμὴν» τῶν ἐπικλητικῶν αἰτημάτων⁵³.

Για τοὺς παραπάνω λόγους ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρει τὰ αἰτήματα τῆς ἐπικλήσεως ὡς «μυστικὴ παράδοση» τῆς Ἐκκλησίας: ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο τῆς ἐκκλησιολογίας καὶ τὴν ἐδραίωση τῆς ἐσχατολογικῆς προσμονῆς. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐπίκληση, ἡ ὀρθόδοξη ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀπέφυγε κάθε τάση χριστομωνισμοῦ καὶ διετήρησε ἀλώβητο τὸν ἐσχατολογικὸ της προσανατολισμό.

53. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς «ἐπεφημίας» τοῦ λαοῦ διὰ τοῦ «Ἀμὴν», ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἅγ. Ἰουστίνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυρας περὶ τὸ 150 μ.Χ. [πρβλ. *Α' Ἀπολογία*, 65, 1, 5, ΒΕΠΕΣ 3, σ. 197 (26)].